

KÖZPONTI HELYEK A KÖZÉPKOR VÉGI ABAÚJ, BORSOD, HEVES ÉS TORNA MEGYÉKBEN

KUBINYI ANDRÁS

A „központi hely” fogalom a szakirodalomban Christaller 1933-ban megjelent munkája óta lett közismert.¹ A szerző ugyan földrajztudós volt, aki a központi funkciót a modern időre és nem a középkorra óhajtotta kivizsgálni, ma azonban történészek,² régészek³ egyaránt használják, gyakran nem is tudva arról, hogy ez a fogalom hogyan került be a tudományba. A középkori – jogi értelemben vett – város kialakulása előtt is léteztek olyan települések, amelyek környezetük számára gazdasági, társadalmi, igazgatási, kulturális szempontból központi funkciókat láttak el, amelyeket nyilván nem lehet figyelmen kívül venni. Ezek osztályozására ún. kritériumnyalábokat dolgoztak ki: a központi funkcionak mennél több kritériuma mutatható ki egy ilyen helységben, annál nagyobb szerepet játszik a településhierarchiában.⁴

A „központi hely” fogalom azonban létezett a jogi értelemben vett, azaz kiváltságokkal ellátott középkori város megjelenése után is. Egy nagy uradalom központja, ahol összegyűjtötték a jobbágyok által nyújtott pénz- és terményjáradékot, ahol ítéleztek ügyes-bajos dolgaikban, ahol gyakran a földesúr is lakott családjával, ami egyben jelentős fogyasztót jelentett, nyilvánvalóan központi helynek számítható. Gazdasági szempontból ennek vehető a hetipiac- vagy sokadalomtartó (évi vásár, országos vásár más néven) falvak is, hiszen egy régió árucseréközpontjaként működtek. (Természetesen tarthattak hetipiacot vagy [és] sokadalmat uradalomközpontban is, ami növelte annak központi helyzetét, de ez nem volt szükségszerű.) Amennyiben ez a település még mezővárosi kiváltságot is kapott, centralitása még jelentősebbé vált.

A fenti példával arra akartam rámutatni, hogy a „kritériumnyalábos” megoldás a központi jelleg vizsgálatánál a városi kiváltságok megjelenése után sem válik szükségtelemné, hiszen a „központi hely” szélesebb fogalom a városnál, ami természetesen beletartozik a központi helyek közé.

1 Walter Christaller: Die zentralen Orte Süddeutschlands, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verteilung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena 1933.

2 Vö. pl. Michael Mitterauer: Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe, in: Michael Mitterauer (red.): Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung, (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 21.) Stuttgart 1980. 22–51.; Eberhard Isenmann: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Stuttgart 1988. 231–244.; Mindkét munka hatalmas irodalmat is idéz.

3 Richard Hodges: Dark Age Economics. The origins of towns and trade A. D. 600–1000, London 1982. 13–25.; David Austin: Central Place Theory and the Middle Ages. in: Central Places, Archaeology and History. ed. Eric Grant, Sheffield 1986. 95–103.

4 Ilyeneket ismertet pl. Hodges i. m. 21–25.

Magyarországon tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a hazai történeti szakirodalom hajlik arra, hogy Werbőczy jogi szemléletét⁵ vegye át, azaz csak a közvetlenül a király alá tartozó városokat tartsa városnak, lakóit pedig polgároknak,⁶ azaz kb. két és fél tucat települést. Mivel a többi település lakói jobbágyok, a városiasabbak közülük legfeljebb mezővárosoknak számíthatók. Szűcs Jenő ugyan azáltal, hogy elismerte néhány püspöki székhely városias jellegét,⁷ rést ütött ezen a tételen, hiszen pl. Pécs lakói ugyanolyan jobbágyai voltak uruknak, mint bármely más falué Baranyában, viszont tényleg neveltséges lenne a fallal is övezett Pécsset mezővárosnak nevezni.⁸ Voltak azonban világi földesurak birtokában is fallal övezett, mindig városnak (civitas, Stadt) nevezett települések is, pl. Kismarton.

Elvileg tehát megtehetnénk azt, hogy a szabad királyi, vagy ahhoz hasonló jogállású városokon kívül a fallal övezett, városnak nevezett magánföldesúri (egyházi és világi) városokat is „városként” tárgyaljuk. Emellett szólna, hogy a szomszéd Ausztriában megkülönböztették a „landesfürstliche Stadt”-ot a „Patrimonialstadt”-tól, mindezeket a „Markt”-októl: azaz a fejedelmi városokat a földesúri városoktól, ezeket pedig a mezővárosoktól (a Markt a mezővárosnak felelt meg).⁹ Ezzel kettős problémánk van. Egyrészt – függetlenül a település belső autonómiájától – a földesúri város polgárai jobbágyok. Másrészt a fallal nem övezett és a középkor végén az oklevelekben már mezővárosnak (latin oklevélben: oppidum, németben: Markt¹⁰) nevezett települések autonómiája nem egyszer azonos a „civitas”-nak nevezett földesúri városokéval, sőt, egy tekintélyes részüket a 14. században még „civitas”-nak nevezték, ami még olykor később is feltűnik.¹¹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Szeged, amely a középkor végén az ország öt leggazdagabb, legnépesebb városai közé tartozott, nem volt fallal övezve, mégis királyi város volt.¹²

5 Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve, Bp. 1990. 492–493. (Harmadik rész, 8. cím.)

6 Ez főként Elemér Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 356–407. megy vissza. Elsősorban az 1514-es törvényben becikkelyezett királyi városokat (i. m. 363.) tartotta valódi városi önkormányzattal rendelkezőknek – ebben van némi igazság – lakóit pedig polgárnak.

7 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár. Monográfiák I.) Bp. 1993. 269–270.

8 A Szűcs által joggal városnak tartott Pécsset Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 141., 161. mezővárosként tárgyalta.

9 Karl Gutkas: Das Städtewesen der österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, hsgg. v. Wilhelm Rausch, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas II.) Linz/Donau 1972. 229–245.; Othmar Pickl: Die wirtschaftliche Lage der Städte und Märkte der Steiermark im 16. Jahrhundert. In: Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit, hsgg. v. Wilhelm Rausch, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas IV.), Linz/Donau 1980. 93–128.

10 Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei I (1990) 319.

11 Vö. Érszegi Géza: Középkor. In: Sárvár története. (szerk.): Horváth Ferenc, Szombathely 1978. 195–200, aki a hol civitas-nak, hol oppidumnak nevezett településeket külön csoportként kiemeli.; Lásd még Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. In: Történelmi Szemle 23 (1980) 450–477.

12 Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula, Szeged, 1983. 445–448. (A szóban forgó részt Kulcsár Péter írta.)

A magyar mezőváros szónak semmi köze nincs a mezőgazdasághoz, hanem a kulcsos, vagy kerített város ellentétpárja, azaz nem erődített város.¹³ Az sem véletlen, hogy a 16–17. században a mezővárosi hatóságok magukat városnak nevezik, és a „Mező”-előtag olykor a helynévhez kerül (vö. Mezőkövesd). Ez pedig arra utal, hogy a mezővárosiak magukat – annak ellenére –, hogy jobbágyok voltak –, városi polgároknak tartották.

Hozzá kell még tennünk, hogy a szomszédos Lengyelország is ismerte a középkor végén a civitas és oppidum megkülönböztetést, viszont valamennyi oppidumot a városhálózathoz számították. Náluk a harmadik csoportba tartoznak a piactartó oppidumok, a negyedikbe azok az oppidumok, ahol nem tartanak piacot.¹⁴ Mivel a piac nélküli oppidum centralitása nyilvánvalóan jelentéktelenebb a többinél, a magam részéről ezeket csak fenntartással sorolnám a városhálózathoz.

Most nincs arra lehetőség, hogy a magam középkori városelméletét itt ismertessem, a város, mezőváros, központi hely kérdésével máshol már részletesen foglalkoztam.¹⁵ Számomra akkor vált a kérdés döntővé, amikor rájöttem, hogy az ország egyik legsűrűbben lakott, legnépesebb területén, a Délnyugat-Dunántúlon egyetlenegy jogi értelemben valódi városnak tartott település sem volt. Akkor dolgoztam ki egy kritériumnyalábot, amellyel a központi helyeket osztályozni lehet, hogy így emeljük ki a sok száz középkori magyar mezővárosból azokat, amelyek városi szerepet játszottak.¹⁶ Később, a Délnyugat-Dunántúl négy megyéje után megcsináltam ugyanazt az Északnyugat-Dunántúl három megyéjére,¹⁷ jelenleg pedig dolgozom a Kelet-Dunántúl hat megyéjén. Kritériumnyalábotom – örömmel látom – azóta mások is alkalmazzák.¹⁸ Most egy más tájegységet, Északkelet-Magyarország négy megyéjét mutatom be, ami összehasonlítási lehetőséget nyújt a Dunántúllal. Itt egy szabad királyi és egy püspöki székhely város, Kassa és Eger található, ezeket egybevetethetjük az északnyugat-dunántúli Sopronnal és Győrrel, illetve Veszprémmel.

13 *Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. (Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 24.) Bp. 1962. 5–6.; Itt jegyzem meg, hogy a szakirodalom hajlott korábban arra, hogy a „mezőváros” településtípus nevét a mezőgazdaságból vezesse le. Vö. pl. *Mályusz* (a 6. j.-ben i. m.) 365. – Ettől természetesen foglalkozhatott egy mezőváros lakosságának a többsége a mezőgazdasággal, attól azonban még lehetett város, hiszen a középkori német „valódi” városok jelentős százaléka agrárjellegű „Ackerbürgerstadt” volt. *Isenmann* (a 2. j.-ben i. m. 268.); *Evamaria Engel*: Die deutsche Stadt des Mittelalters. München 1993. 98.

14 *Maria Bogucka-Henryk Samsonowicz*: Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk-Lódz 1986. 106.

15 *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Településtudományi közlemények 23. (1971) 58–78.; *Uő.* A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. In: Tanulmányok Budapest múltjából 19. (1972) 39–56.

16 *Kubinyi* (a 10. j.-ben i. m.) 319–335.; A kritériumnyaláb: uo. 325. 14. j.

17 *Kubinyi András*: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk.: *Dénes József*, Csepreg, 1996. 142–144.; Itt jegyzem meg, hogy ugyanezt a rendszert alkalmaztam Miskolcra és Diósgyőrré, mivel azonban – ahogy azt mindjárt kifejtem – kissé módosítottam a kritériumokat, e tanulmányomban a centralitási pontszám kissé eltér az itt közöltől. *Kubinyi András*: Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: Miskolc története I. k. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk.: *Dobrossy István*, Miskolc 1996. 415–432.

18 *Tóth Péter*: Szempontok a borsodi mezővárosok középkori és kora újkori történetének vizsgálatához. In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Felelős szerk.: *Faragó Tamás*, (Studia Miskolcinsula 1.) Miskolc, 1994. 113–124. Megjegyzem, hogy a magam centralitáspont számítása Sajószentpéter esetében kis mértékben eltér Tóthétól.; *Kollmann Örs László*: Rimaszombat céhes élete és jelentősége a középkor végén. OTDK-án díjat nyert megjelenés alatt álló szakdolgozat. Kivonatát l.: XXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia. Humán tudományi szekció előadásainak tartalmi összefoglalói, Miskolc 1997. 435.

A kritériumnyalábot elsősorban úgy válogattam össze, hogy viszonylag jelentősebb forrásbázis álljon rendelkezésre. Igaz, ez sem lehet teljes. Bár közel három évtizede gyűjtöm pl. a hetipactartó és sokadalmas településeket, minden évben találok újabb adatokat, ami azt jelenti, hogy adataim nem lehetnek teljesek. A céhek esetében is kerülnek elő ilyenek meglétét igazoló források,¹⁹ és még sorolhatnék fel sok mást. Így a további kutatás egyes települések esetében újabb adatokkal bizonyosan növelni fogja egy-két ponttal a centralitás pontszámát, de ezekkel valószínűleg csak ritkán ugrik az illető központi hely egy magasabb kategóriába.

Tíz kritériumot állítottam fel, ezeken belül 1–6 pontot adok, így a maximális pontszám 60 lenne, ami azonban nem érhető el, mert Buda nem volt püspöki székhely. Egyes kritériumokat nem tudtam forrásnehézség miatt figyelembe venni, pl. a fürdők meglétét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy korábbi tanulmányaimhoz képest módosítottam kis mértékben a rendszert. Ide tartozik az országgyűlések, és a késő középkori nádori közgyűlések figyelembevétele. Továbbá az ispotályoknak két pontot adok, akár a koldulórendi kolostoroknak, hiszen ispotályt csak jelentősebb településen létesítettek.

I. Uradalmi központ, rezidencia. 1. Középbirtok, vagy egy nagybirtok alsóbb birtokigazgatási központja. 2. Nagybirtok központja. 3. Nagybirtokos rezidenciája. 4. Örökös főispánsággal egybekötött nagyúri rezidencia. 5. Vajdai, báni stb. központ, királyi, királynéi mellékrezidencia. 6. Királyi székhely.

II. Bíraskodási központ, hiteleshely. 1. Megyei ítélőszék rövid ideig. 2. Állandó megyei ítélőszék, vagy egy hiteleshely. 3. Állandó megyei ítélőszék és egy hiteleshely, vagy két hiteleshely, vagy országos hatáskörű hiteleshely. 4. Állandó megyei ítélőszék és egy országos hatáskörű hiteleshely. 5. Vajdai, vagy báni ítélőszék. 6. Királyi kúria. Amennyiben a településen országgyűlést tartottak, egy országgyűlés esetében egy ponttal, kettő, vagy több országgyűlés esetén két ponttal növekedik a pontszám. 15. századi nádori közgyűlés egy ponttal növeli a számot, de 6-nál több pontot nem veszünk figyelembe.

III. Pénzügyigazgatási központ. 1. Filiális kamara, vagy harmincad. 2. Főharmincad, vagy kamara, illetőleg két filiális intézmény. 3. Egy fő- és egy filiális kamara (harmincad), vagy három filiális intézmény. 4. Két fő-, vagy egy fő- és két filiális kamara (harmincad). 5. Kamaraispánság, vagy két fő és egy filiális kamara (harmincad). 6. Kincstartóság, vagy kamaraispánság, mellette akár fő-, akár filiális kamara (harmincad).

IV. Egyházi igazgatás. 1. Exempt plébánia. 2. Tizedkörzet. 3. Exempt, vagy főesperességi jogú prépostság. 4. Püspökség. 5. Érsekség. 6. Prímási székhely.

V. Egyházi intézmények. 1. Koldulórendek és ispotályok kivételével valamennyi monostor (kolostor) és társaskáptalan. 2. Két, vagy több ilyen intézmény, illetőleg egy koldulórendi kolostor, vagy ispotály. 3. Egy koldulórendi kolostor, vagy ispotály és bármely más kolostor, vagy társaskáptalan, illetve két koldulórendi kolostor vagy ispotály. 4. Két koldulórendi kolostor vagy ispotály és mellettük bármely más kolostor, vagy társaskáptalan, illetve három koldulórendi kolostor vagy ispotály. 5. Három koldulórendi kolostor vagy ispotály, és egyéb, illetve négy koldulórendi kolostor vagy ispotály. 6. Négy koldulórendi kolostor vagy ispotály és egyéb kolostor, vagy káptalan, illetve négy-nél több koldulórendi kolostor és ispotály.

¹⁹ Kollmann Örs Lászlónak sikerült az előző j.-ben idézett művében az eddig ismert két céhen kívül Rimaszombatban még két másik céh középkori meglétét igazolnia, így – mezőváros létére – négy céhe volt. Nem lehetetlen, hogy az ismertnél több mezővárosban működtek céhek.

VI. A településről valamely külföldi egyetemre beiratkozottak száma (1440-től). 1. 5–10, 2. 11–20, 3. 21–30, 4. 31–60, 5. 61–90, 6. 91. feletti beiratkozó.

VII. Kézműves- vagy kereskedőcéhek száma. 1. Egyetlen. 2. 2–3, 3. 4–5, 4. 6–7, 5. 8–9, 6. 10 feletti céhek.

VIII. Úthálózati csomópont. Hány központi hely érhető el közvetlenül, más érintése nélkül a településről. Amennyiben a település árumegállító joggal rendelkezett, a pontszám kettővel növekszik, de 6 pont felett nem lehet. 1. 1–2, 2. 3–4, 3. 5–6, 4. 7–8, 5. 9–10, 6. 11 feletti központi hely érhető innen el.

IX. Vásártartás. Mivel olykor több hetipiacot, vagy/és sokadalmat tartottak egy településen, minden hetipiacnap 1, sokadalom pedig 2 pontot kap, ezeket centralitási pontokra átszámítva: 1. egy, 2. kettő, 3. 3–4, 4. 5–8, 5. 9–11, 6. 12 pont felett.

X. Jogi helyzet. 1. A települést egyszer említik oppidumnak. 2. A település csak 1490 után fordul elő ezen a néven, akkor is, ha csak egyszer. 3. Többször fordul elő ezen a néven, akkor is, ha olykor possessio (birtok, azaz falu). 4. Földesúri civitas, mindig, vagy túlnyomóan így nevezve. (Nem véve figyelembe a korai civitas adatokat, amennyiben a település később oppidum.) 5. A királyi „valódi” városok közül a személynöki, erdélyi szász és bányavárosok. 6. Tárnoki városok.

Ez a kritériumnyaláb, ahogy arra már utaltam, nem tartalmazza a centralitásnak valamennyi szóba jöhető jellemvonását, hiszen nem minden esetben maradtak adatok. Az ebben a cikkben tárgyalt négy megyénél pl. viszonylag kedvező helyzetben vagyunk, mert ismerjük az egri egyházmegye tizedkörzeteit, ami nem mondható el minden megyéről. Ahol erre nem maradt adat, ott pl. a tizedszedő körzet települések pontszáma kisebb a valóságosnál. Az azonban nyilvánvaló, hogy ez a tíz kritérium, bár valóban utal a központi funkcióra, még nem biztos, hogy szóba jöhet a városiasság szempontjából. Van pl. olyan megyeszékhely, amely nem volt oppidum, piacot sem tartottak ott, vagy – ahogy arra már utaltam –, egy uradalom központja sem feltétlenül mindig mezőváros.

Ezért – akár korábbi tanulmányaimban – csak azokat a településeket vettem figyelembe, amelyek a IX. és a X. centralitási kritériumoknak felelnek meg: azaz valamennyi olyan települést, amelyet legalább egyszer mezővárosnak neveztek, valamint azokat, ahol hetipiacot, illetve sokadalmat tartottak. A valóságban tehát a tárgyalandóknál több a központi hely, de kontrollvizsgálataim alapján azok, amelyek így kimaradtak, a legritkább esetben érik el az 5. centralitási pontot, ami egyben arra is utal, hogy a mezővárosok és piachelyek között azok, amelyek nem érik el az öt pontot, minimális centralitással rendelkeznek. Többségében piactartó falvak, vagy csupán egyszer, talán csak véletlenül oppidumnak nevezett helységek tartoznak közéjük.

A pontszámok alapján már az eddigi kutatásaim is lehetőséget nyújtottak a kategorizálásra. Az élen állnak: 1. Az elsőrendű („főbb”) városok (ezt a kategóriát egy 16. század eleji lengyel felosztás alapján alkalmazom²⁰), centralitási pontszámuk 40 feletti. 2. Másodrendű városok (követve a lengyel rendszert) 31–40 pont között. 3. Kisebb városok és jelentős, város jellegű mezővárosok 21–30 pont. 4. Közepes, város jellegű mezővárosok 16–20 pont. 5. Részleges város jelleggel rendelkező mezővárosok 11–15 pont. 6. Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak 6–10 pont. 7. Központi funkciót ellátó falvak 1–5 pont. Amennyiben ez a teoretikus jellegű osztályozásom elfogadható, ennek

20 *Bogucka-Samsonowicz* (a 14. j.-ben i. m.) 106. Az első csoport: civitates principales, a második: civitates et oppida secundi ordinis, a harmadik: évi és hetivásárt tartó oppidumok, a negyedik: oppida non habentes fora. A második csoport mintáját vettem át, a „fő város” kifejezés ugyanis félreérthető lenne. Lengyelországban az első csoporthoz 6, a másodikhoz 88, a harmadikhoz 230, a negyedikhez 363 „város” tartozott. Uo. 120–121.

alapján már figyelembe vehetjük a magyarországi városhálózat középkori rekonstrukciójához a városi szerepet ellátó, város jellegű mezővárosokat is. Eszerint az első négy csoport, tehát a kb. 16 centralitási ponttal többel rendelkező települések számíthatók városoknak, az átmenet a 11–15 pont közötti csoport, míg a két utolsó kategóriát semmiképpen nem számítanom a városokhoz, noha volt központi funkciójuk, és bizonyos mértékben város szerepet is elláthattak.

Már korábban, a kérdéssel először foglalkozó és a Délnyugat-Dunántúlt tárgyaló tanulmányomban is felvettem a centralitási kategóriák és a jogi helyzet közti összefüggéseket.²¹ Ezt a további kutatások tökéletesen igazolták is; most az I. táblázaton ezt mutatatom be. Összehasonlítom a hét nyugat-dunántúli megye adatait (tehát összesítve a vonatkozó két tanulmányom adatait²² a négy északkelet-magyarországival.

I. táblázat: A jogi és a centralitási helyzet közti összefüggés

a) A Nyugat-Dunántúl hét megyéje

Jogi helyzet	40 p. felett	31–40 pont	21–30 pont	16–20 pont	11–15 pont	6–10 pont	1–5 pont	Összesen	
								Szám	%
Szabad királyi város	–	1	–	–	–	–	–	1	0,6
Királyi város	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Földesúri város	–	1	2	–	–	–	–	3	1,7
Oppidum többször nevezve	–	–	2	12	22	32	1	69	39,0
Oppidum 1490 után	–	–	–	–	1	17	5	23	13,0
Oppidum egyszer említve	–	–	–	–	–	9	11	20	11,3
Falu	–	–	–	–	1	11	49	61	34,4
Összesen	–	2	4	12	24	69	66	177	100,0
%	–	1,1	2,2	6,8	13,6	39,0	37,3		100,0

b) Északkelet-Magyarország négy megyéje

Jogi helyzet	40 p. felett	31–40 pont	21–30 pont	16–20 pont	11–15 pont	6–10 pont	1–5 pont	Összesen	
								Szám	%
Szabad királyi város	1	–	–	–	–	–	–	1	1,6
Királyi város	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Földesúri város	–	1	–	–	–	–	–	1	1,6
Oppidum többször nevezve	–	–	4	3	10	11	–	28	43,7
Oppidum 1490 után	–	–	–	–	2	2	1	5	7,8
Oppidum egyszer említve	–	–	–	–	–	9	3	12	18,7
Falu	–	–	–	–	–	10	7	17	26,6
Összesen	1	1	4	3	12	32	11	64	100,0
%	1,6	1,6	6,2	4,7	18,7	50,0	17,2		100,0

Az eredmény a következő: mind a nyugati hét, mind az északi négy megyében az első négy kategóriához tartozó (azaz 16 centralitási ponttal többel rendelkező), és így

²¹ Kubinyi (a 16. j-ben i. m.) 320–321..

²² L. a 16–17. j-ben id. tanulmányaimat. Itt jegyzem meg, hogy a nyugat-dunántúli adatok a korábbi centralitási számításaimat tükrözik még, egy-két esetben az új számítás következtében kisebb módosulások lehetségesek.

gazdasági szempontból városnak számító település (összesen 27) vagy szabad királyi, vagy földesúri város, vagy olyan oppidum, amelyet mindig annak neveztek. Az átmeneti kategóriához (11–15 pont) a tárgyalt 11 megyében 36 település tartozik, közülük 32 (88,9%) mindig mezővárosként fordult elő. Itt azonban már találunk három olyan központi helyet, amelyek mezővárosságára csak 1490 után maradt adat, valamint egyetlen falut, igaz, ez a jelentős vásárközpont a Sopron megyei Babót volt. Már egész más a kép a következő, 6–10 pontos kategóriával, amelyet fenn átlagos mezővárosnak nevezünk. 101 település tartozik ide (69 nyugaton, 32 északon). 43 mindig oppidumként fordul elő (42,6%), nyugaton 46,4%, északon 34,4%); 19 (19,8%) csak 1490 után nevezetik mezővárosnak (Ny: 24,6%, É: 6,3%); a forrásokban csupán egyszer említik oppidumnak 18-at (16,8%. Ny: 13%, É: 28,1%). 22 falu (19,8%) tartozik ehhez a csoporthoz. (Ny: 15,9%, É: 31,2%). Végül a központi funkciót ellátó falvakhoz (1–5 pont) 77 helység tartozik, közülük tényleg falu 56 (74,7%, Ny: 74,2%, É: 63,6%). Ezen kívül van egy többször, 6 1490 után, 14 egyetlenegyszer mezővárosként előforduló település is köztük.

Ez a statisztika tanulságos összehasonlítási lehetőséget ad számunkra. Amennyiben leszámítjuk a központi funkciókat ellátó falvakat (hozzászámítva néhány jelentéktelen mezővárost), azaz az 1–5 centralitási ponttal rendelkezőket, akkor a hét nyugat-dunántúli megyében 111, az északkelet-magyarországiakban 53 város és mezőváros és mezővárosias falu marad. Mindkét területen van egy-egy szabad királyi (Kassa és Sopron) város, nyugaton két püspöki székhely (Győr és Veszprém) és egy földesúri város (Kismarton), északon egy püspöki székhely (Eger). Nyugaton a 111 város és mezőváros 16,2%-a tartozik a városokhoz, a jelentős és közepes város jellegű mezővárosokhoz, azaz 16 ponttal többel rendelkeznek. Ugyanitt 21,6 a %-a a részleges város jellegű mezővárosoknak (11–15 pont). A 6–10 pontos átmeneti kategóriához pedig 62,2%-a számítható. Ezzel szemben a négy északkelet-magyarországi megyében a három kategória százalékaránya a következő: 17%, 22,6%, 60,4%. Ami a feltűnő, hogy nincs lényeges eltérés a két egymástól távol eső régió között. Az arányok azonban lényegesen változnak, ha az utolsó kategóriát is figyelembe vennénk, a falu jellegű központi helyeket, hiszen ezek a Nyugat-Dunántúlon a központi helyek 37,3%-át, északkeleten pedig csak 17,2%-át teszik ki.

Ez az eltérés nyilvánvalóan a Délnyugat-Dunántúl speciális földrajzi helyzetének következménye, ahol a tagolt, völgyekkel szabdaltsága miatt számos helyi kisközpontnak kellett kialakulnia. A négy délnyugat-dunántúli megyében az arányuk még nagyobb volt az egész Nyugat-Dunántúlnál: 40,0%, de pl. Zalában a központi helyek 45,5%-a tartozott a falusi jellegű centrális funkciót ellátó településekhez.²³ A városiasnak mondható központok arányán ez azonban nem változtatott a nyugati régióban.

Mindez arra utal, hogy a jogi helyzet nem elhanyagolható tényező, az élen valóban a „valódi” városok (beleértve a földesúriakat) állnak, valamint az állandóan, vagy rendszeresen mezővárosnak nevezett települések egy része. A kései, csak 1490 után oppidumként feltűnő központi helyek többsége nem éri el a régi mezővárosok jelentőségét, a csak egyszer mezővárosként előfordulókat pedig alig emelkednek ki a falvak közül. Ezek figyelembe nem vételére korábban már Fügedi Erik is figyelmeztetett.²⁴ Magam mégsem merném őket teljesen elhagyni, hiszen egy részük, kb. a felük, mégis kiemelke-

²³ Kubinyi (a 16. j.-ben i. m.) 322.

²⁴ Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 77–78.; Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965. 21.

dik a falvak közül, a 6–10 pontos kategóriához tartozik. A falvak túlnyomó többsége valóban a legalsó, 1–5 pontig terjedő kategória része.

Nem érdektelen annak a megvizsgálása sem, hogy egy megyén belül hány helységre esik egy központi hely. A települések számának megállapítása azonban nem könnyű. Igaz, rendelkezésünkre áll Csánki történelmi földrajza, ezzel kapcsolatban azonban az a baj, hogy egyrészt tartalmazza a pusztákat, az elpusztult településeket, másrészt esetleg néhány falu kimaradt belőle.²⁵ Fel lehet használni a 16. század közepi állami adólajstromokat, amelyeket Maksay Ferenc dolgozott fel.²⁶ Itt nehézséget okoz az általunk tárgyalt területen Heves megye esete, ahol a török miatt a megye tiszántúli része teljesen hiányzik, de a Tiszán inneni részről is maradtak ki települések. Az sem biztos, hogy az adószedők hibája miatt, vagy más okból nem maradtak-e ki egyes falvak, vagy városok (pl. Kassa hiányzik). Ezért a következő módszert alkalmaztuk. Szabó István, aki a középkori faluhálózatot Csánki alapján kísérelte meg összeállítani, úgy találta, hogy az ott említett települések 90%-a létezett a középkor végén.²⁷ Feltűnő azonban, hogy – Hevest nem számítva – a másik három megye esetében a Maksay által megadott megyei településszám a Csánkinál találhatóak majdnem pontosan 66%-a.²⁸ Szabó István 90%-os és Maksay 66%-os adatainak középátlányosát véve, azaz 78%-ot, feltehetően kevésbé tévedünk, mintha bármelyiket vennénk alapul. Ennek alapján a négy megyénél (Hevesnél is Csánki adata 78%-át alkalmaztuk) 745 települést találunk, amelyből 9 számítható városnak (azaz legalább 16 centralitási pontja van), 10 a részleges város jellegű (11–15 pont), 32 az átlagos mezőváros (6–10 pont), 11 a központi funkciót ellátó falu, azaz összesen 62 központi hely volt a négy megyében. (Most nem vettem figyelembe a Heves megyébe beékelődő Jászberényt, hiszen az közigazgatásilag a Jászkunság része volt, különben azonban a régióhoz tartozott.)

Nem számítva a törpe Torna megyét, ahol – talán a két nagy uradalom, a tornai és a szádvári miatt – csupán két, nem is jelentős központi hely volt, az adatok arra utalnak, hogy a települések között a legmagasabb arányban Hevesben találunk központi helyeket, még akkor is, ha a legalsó, 1–5 pontos kategóriát nem számítjuk (abból is Hevesben volt a legtöbb). Ez elsősorban az átlagos mezővárosok (6–10 pont) magasabb arányának következménye. A legkisebb az arány Abaújban, azt azonban nem merjük állítani, hogy ez Kassa következménye lett volna (I. II. táblázat).

II. táblázat: Falvak és központi helyek aránya négy megyében

Megye	Falvak		6–10 pontos centrum		11 pont feletti centrum		Összesen	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Abaúj	246	94,6	7	2,7	7	2,7	260	100,0
Borsod	189	92,2	10	4,9	6	2,9	205	100,0
Heves	209	90,9	14	6,1	7	3	230	100,0
Torna	49	98,0	1	2,0	–	–	50	100,0
Összesen	693	93,0	32	4,3	20	2,7	745	100,0

²⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I–III, V. k. Bp. 1890–1913.

²⁶ Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I–II. k. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/16.) Bp. 1990.

²⁷ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp. 1966. 70. Szabó 20–21 000 településsel számol Magyarországon, amelyből a 15–16. század fordulóján 18–19 000 lehetett élő település. Ez 90%-ot ad ki.

²⁸ A települések száma a négy megyében Csánkinál (a 25. j.-ben i. m.) I. k. 789. – Maksaynál (a 26. j.-ben i. m.) I. k. 93. (Abaúj), 268. (Borsod), 363. (Heves), II. k. 787. (Torna).

Mielőtt továbbmennénk, meg kell még vizsgálni a megyék népessége és alapterülete összefüggését a központi helyekkel. A megyei népesség megállapításánál a legutolsó szakirodalmi becslést vettem alapul, és mivel ott egy maximális és egy minimális szám szerepel, ennek a középarányosát vettem figyelembe. Ugyanott található a megyék alapterülete.²⁹ Itt utalok arra, hogy a négy megye teljes népessége 142 552 fő volt, ami a szorosán vett Magyarország (Erdély és Szlavónia nélkül) 6,1%-át jelenti, a 12 330,33 km² alapterületük pedig az ország 5,3%-át képezte. Figyelembe véve az általam már megvizsgált hét nyugat-dunántúli megyét, együttvéve a 11 megyében 470 069 fő élt 38 647,05 km²-en, ami a szorosán vett Magyarország lakosságának 20%-a, területének pedig 15,1%-a, Erdéllyel és Szlavóniával együtt a négy megye 4,6%-a, a tizenegy megye pedig 15,1%-a volt az ország népességének, az alapterületük pedig 4, illetve 12,6%-a. Ezek a számok arra is utalnak, hogy mind a Nyugat-Dunántúlon, mind Északkelet-Magyarországon az országos átlagnál magasabb népsűrűséggel kell számolnunk, valamint – mind a 11 megyét figyelembe véve – az országnak már több, mint egytizedére állnak statisztikailag értékelhető adatok rendelkezésünkre, mégpedig két távoli tájegységből.

Azt próbáltam megállapítani, hogy a tizenegy megye esetében egy központi helyre milyen létszámú lakosság, és milyen alapterület esik, azaz megyei átlagban milyen létszámú lakosság központja volt egy ilyen centrális hely, továbbá ez a körzet hány négyzetkilométerre terjedt ki. Ez természetesen egy eszmei érték csak, hiszen az átlaghoz nagyobb és kisebb körzetek egyaránt tartoztak. Bár megkíséreltem valamennyi központi hely típus esetében ezeket az arányokat meghatározni, az egymáshoz még leginkább hasonlító (bár itt is kissé eltérő) eredményeket a 6 pontnál magasabb pontszámú központi helyek összehasonlításával, azaz az 1–5 pont közti, falutípusú centrumok elhagyásával nyertem.

Torna megye ugyan, amelyből mindössze egy település tartozik ebbe a csoportba, zavarja a számítást, hiszen messze kiugrik a többi közül, mégsem hagyhattam figyelmen kívül. Így a 11 megyében átlag 2866 fő és 240 km² esik egy központi helyre. Ezt 100%-nak véve meghatároztam az egyes megyéknél, hogy az egy központra eső népességszám és alapterület az átlag hány százaléka. 100 felett és alatt 30–30%-os eltérést figyelembe véve a két egymástól legtávolabb eső megye között a népességnél 44,6%, az alapterületnél 44,4% volt kimutatható, eszerint a népességnél 7, az alapterületnél 8 megye aránya közelíti meg a tizenegy megye átlagát. A népességnél felfelé Tornán kívül Somogy, lefelé pedig Sopron és Moson tér el az átlagtól. Az alapterületnél felfelé Torna mellett Veszprém, lefelé megint Sopron az eltérő (III. táblázat). Feltűnő az is, hogy az átlaggal majdnem megegyezik Borsod megye, éspedig mind a központi helyre eső népesség, mind pedig az alapterület vonatkozásában.

Ezeknek a különbségeknek a magyarázata önálló munkát igényelne, majd amikor az egész Dunántúlt fogom tárgyalni, erre a kérdésre visszatérek. Most csak annyit. Független bizonyos fokig a megye népsűrűségétől is ez az eredmény. A 11 megye messze legnagyobb népsűrűségével Somogy rendelkezett, így nem véletlen, hogy itt esik egy központi helyre a legmagasabb népességszám. Igaz, ez nem áll annyira Zalára, amely az átlagnak felel meg. Viszont a viszonylag alacsony népsűrűségű Sopron az ellenkező oldalon tér el az átlagtól. Figyelembe kell venni továbbá a települések számát is, amire már utaltunk. Abaújban nyilvánvalóan az aprófalvak voltak többségben, hiszen népességének több

²⁹ Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Történelmi Szemle 38 (1996) 157–159.

mint egy nyolcada Kassa lakosságát jelenti, és azon kívül is több jelentős, városias, mezővárosa volt. Mivel a másik szabad királyi várost magába foglaló Sopron megye jelentősen eltér Abaújtól, a püspöki várossal rendelkező Győr, Heves és Veszprém megyék is eltérnek egymástól, ez arra látszik utalni, hogy egy ilyen tekintélyes város jelenléte nem döntő körülmény.

III. táblázat: Egy-egy legalább 6 pontos központi helyre eső népesség és alapterület 11 megyében a számok csökkenő sorrendjében

a) Népesség

Megye	Szám	A 11 megye átlagához viszonyított %
Torna	8953	312,4
Somogy	4778	166,7
Győr	3768	131,5
Borsod	2970	103,6
Zala	2931	102,3
Veszprém	2818	98,3
Abaúj	2795	97,5
Vas	2484	86,7
Heves	2236	78,0
Sopron	1476	51,5
Moson	1447	50,5
Átlag	2866	100,0

b) Alapterület

Megye	Km ²	Az átlaghoz viszonyított %
Torna	657	273,75
Veszprém	340	141,7
Győr	302,6	126,1
Somogy	288,1	120
Heves	271	112,9
Moson	268,5	111,9
Borsod	235,5	98,0
Vas	224,1	93,4
Abaúj	197	82,1
Zala	196	81,7
Sopron	150,5	62,7
Átlag	240	100,0

Figyelembe kell venni a nagyobb, lakatlan területtel rendelkező megyéket is. Heves esetében a Mátra, illetve a Bükk hegység déli vége, továbbá a Tisza-menti mocsárvilág miatt a megye területe viszonylag alacsony népsűrűségű, ami viszont nem mutatható ki Borsodban, noha a Bükk nagy része ide esik. Ennek ellenére ez is a megvizsgálandó tényezők közé tartozik. Mint már említettem, most nem kívánom ezt a kérdéscsoportot megoldani, viszont kötelességem felhívni rá a figyelmet.

A III. táblázat tehát egy megyénként különböző átlag piackörzet népességét és alapterületét mutatta be, a kérdés azonban – függetlenül az iménti fejtegetésektől –, hogy a valóságban milyen nagyok voltak a piackörzetek. Magam ezzel a kérdéssel legalább negyedszázada foglalkozom. Már sokszor utaltam arra, hogy középkori jogi forrásaink is engednek egy bizonyos piackörzetet feltételezni, hiszen ugyanaznap nem volt szabad

egy bizonyos távolságon, többnyire két mérfölden belül piacot tartani. Ismeretes ennek a többszöröse, a nyolc mérföldes távolság is, amelyről megmondják, hogy ez Buda és Székesfehérvár távolságának felel meg. A két magyar mérföldes távolság (16–16,6 km) – tekintve az utak kanyarulatait – légvonalban kb. 13 km-es távolságot jelent, ez pedig az egyes központi helyek között a Nyugat-Dunántúlon is a leggyakrabban fordul elő.³⁰

A négy északkelet-magyarországi megye esetében valamennyi központi helyet számítva 206 esetben lehet megállapítani két centrális hely közti légvonalbeli távolságot. Ez átlagban 17,6 km-t jelent. 21 esetben 13 km-ről van szó, ez az összes távolságok 10,2%-a. Ez majdnem megfelel a Délnyugat-Dunántúlnak, ahol a 13 km-es távolság az összesnek 11,5%-a volt. 16 km-en belül 96 távolság, az összes 46,6%-a található. Ez valamivel kevesebb, de nem sokkal, a dél-dunántúlinak (51,4%).³¹ Itt feltehetően figyelembe kell venni a hegyvidékeket és a mocsaras alföldi területeket is, ezért esnek a lakott részekben valamivel közelebb egymástól a központi helyek.

Más a kép, ha csak a jelentősebb, legalább 11 pontot kapott központi helyeket hasonlítjuk egymással össze. Itt 35 távolsággal számolhatunk, amelyek egymástól 24,5 km-re fekszenek. 16 km alatt csupán 20%, 16–30 között 51,4%, 31 felett 28,6% található. A városok és város jellegű mezővárosok többsége tehát messzebb esett egymástól, mégpedig 2,5–5 magyar mérföldre. (A 20 km feletti távolság az összes 62,9%-a.) Ezekben az esetekben nem vettem figyelembe a két város, illetve város jellegű mezőváros között fekvő alacsonyabb jelentőségű központi helyeket.

Láttuk, hogy a Buda–Székesfehérvár távolságot tartották 8 mérföldnek, és ennek jogi jelentősége is volt.³² A két város légvonalban 58 km-re esik egymástól, amit nyilván nem szabad mechanikusnak értelmeznünk, és így nagyjából egybevetethetjük a Buda–Hatvan közti távolsággal, ami 54 km. Innen Eger légvonalban 60 km-re fekszik, Egertől Szikszó pedig pontosan 58 km-re. A Heves megyei püspöki székhelytől azonban a Bükk hegység miatt Szikszó csak nagy kerülővel érhető el, ezért a valóságban Miskolc lehetett 8 mérföldnyire Egertől. Érdekes módon Miskolctól Gönc esik légvonalban pontosan 58 km-re, Gönc pedig Kassától 29 km-re, ami pontosan az előbbi fele, tehát négy mérföld. Ez megfelel a Kassa–Telkibánya, Szikszó–Sajókaza, Pásztó–Hatvan távolságoknak, és csak kevéssel nagyobb a Hatvan–Jászberény, Szikszó–Muhinak, és csak kicsit rövidebb a Muhi–Kövesd, Heves–Jászberény köztinek.

Bármennyire is kirajzolódni látszik ezekből az adatokból egy olyan rendszer, amely a 2, 4, 6, 8 magyar mérföldes távolságokat veszi alapul, ez pontosítandó lenne – amennyiben erre egyáltalán mód van – a középkori utak nem légvonalbeli, hanem tényleges távolsági meghatározásával. A két mérföldes rendszer alapja a pihenőhely volt, hiszen a két mérföldet „rasta”-nak nevezték, ami nyilvánvalóan a német Rast, pihenőhely szóból származik.³³ Itt pihentek meg, itt itatták a kereskedők szekereit vontató állatokat. Nem maga a távolság volt ugyanis döntő. Gyalogos zarándokok még e század elején is képesek voltak napi 10 órát gyalogolva átlag 40 km utat megtenni, bár olykor 60 km-t is megjártak. (Mégpedig a Bátaszék–Máriacell útvonalon!)³⁴ Lovas utazók lóváltás nélkül napi 46–77,5 km-t, lóváltással 150–200 km-t tudtak megtenni egy nap.³⁵ Igaz, kereske-

30 Kubinyi (a 10. j.-ben i. m.) 321–322.; *Uő.*: (a 17. j.-ben i. m. – Csepreg –) 139.

31 Kubinyi (a 10. j.-ben i. m.) 321.

32 Kubinyi (A magyarországi városhálózat i. m.) (15. j.) 46.

33 *Uo.* (Forráshivatkozással)

34 *Barna Gábor–Hermann Egyed*: A bátaszékiek máriacelli búcsújárása. In: Hermann Egyed Emlékkönyv, szerk.: *Sümei József és Zombori István*, Bp. 1998. 64–65.

35 *Miklós Jankovich*: *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München–Basel–Wien 1968. 223.

dők esetében rakott szekerekkel kell számolnunk. Végül figyelembe kell vennünk a távolságon, és a szekerek rakománysúlyán kívül az útviszonyokat, emelkedőket, sáros, mocsaras területeket, amelyek meglassították az utat, és esetleg hamarabb tették szükségessé a pihenést.

Ezzel kapcsolatban kell figyelembe vennünk a földrajztudomány által használt „vásárvonal” fogalmat is. Ez – Mendöl Tibor meghatározása szerint – „ún. vásárvárosaink vásárvonalon, azaz különböző termelés jellegű hegység és síkság érintkező vonalán fekszenek, ott, ahol ezt a vonalat természetes útvonal, mégpedig völgykijárat metszi.”³⁶ A legtöbb városias helysége területünkön is áll ez a meghatározás.

Eljutva a természetföldrajzi tényezőkhöz, mellékelt térképünk egyéb következtetésekre is ad alkalmat. A négy megyében elég jelentős hegyvidékeken csak kevés központi hely keletkezett, még leginkább a hegyek közé benyúló völgyekben. Sokkal érdekesebb, hogy Heves megye sík vidéki keleti fele szinte központi hely mentes. Egyetlen városiasnak számító centruma ott a megyének nevet adó Heves, amennyiben a Jászsághoz tartozó Berényt nem vesszük figyelembe. Rajtuk kívül Poroszló és a Tiszán túli Fegyvernek tartozik még a 11–15 pontos kategóriába, Szászberek és Hajóhalom pedig a falusi jellegű központokhoz. Borsod délkeleti részéről ugyanezt mondhatjuk. Egyedül (Mező)Kövesd 12 pontos, Ábrány, Keresztes és Montaj viszont 6–10 pont között van. A borsodi síkságnak csak északi részén, Muhi környékén, azaz a Sajó és a Hernád összefolyása táján kezd a folyami átkelőhelyek miatt sűrűsödni a központi helyek hálózata. Az alföldi rész „üressége” nem csak a vízjárta terület nagyságának következménye.

Mindez pontosan egybevághat a késő középkori Magyarország népsűrűségével. Az alföldi területek, és a magasabb hegyvidékek tartoztak a legritkábban, a dombvidékek a legsűrűbben lakott területek közé. Heves megye a maga 9,1-es km²-es népességátlagával, annak ellenére, hogy a Mátraalja szőlővidékein jelentős központi helyek fekszenek, az országos átlag alatt foglalt helyet. Bár az Alföld benyúlik Borsodba is, ez a megye, valamint Abaúj és Torna, a maguk 12,6, 14,2 és 13,7-es km²-es népességével meghaladják a magyar királyság 10,8-as átlagát. (Abaúj magas aránya bizonyára Kassával magyarázható.)³⁷

Heves legtöbb központi helye a Mátraalján sűrűsödik, Borsodban pedig a Sajó völgyében. Mindkét esetben ez a szőlőtermelés következménye, Borsodban azonban számolni kell azzal is, hogy a gömöri vasbánya vidékről az út a Sajó völgyében vezetett, majd Miskolcnál fordult le Buda felé, és Muhinál kanyarodott le a Tiszántúl és Erdély irányába.³⁸ Muhi esetében számítani kell még az alföldi marhák, illetve a máramarosi és erdélyi só útjával is.³⁹ Valószínű, hogy a Sajó völgye a középkor végén országos átlag-

36 *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Bp. 1963. 396.; Egy másik idézet tőle: „A vásárvonal egymással közvetlenül érintkező különböző gazdasági jellegű vidékeket, tehát különböző jellegű mőtájakat, különböző funkciójú települések seregétől elfoglalt területeket választ el.” A közvetett érintkezésből eredő helyzeti energiából részesülnek az átkelőhelyek. *Mendöl* i. m. 460.

37 A népességi és népsűrűségi adatokra l. 29. j.

38 A Gömörrel való kapcsolat jelentőségére *Tóth Péter* figyelt fel. (A 18. j.-ben i. m.) 118.; A vaskezelésre l. még *András Kubinyi*: Der Eisenhandel in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: Stadt und Eisen, hsgg. v. *Ferdinand Opll*, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XI.) Linz/Donau 1992. 202–203.

39 A marhakereskedelmre: *Laszlovszky József–Pusztai Tamás–Tomka Gábor*: Muhi – Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. században. In: Utak a Múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései, szerk.: *Raczky Pál–Kovács Tibor–Anders Alexandra*, Bp. 1997. 144–148.; A sóra: *András Kubinyi*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz, hsgg. v. *Wilhelm Rausch*, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) Linz/Donau 1988. 226. A Sajó-völgy környékén sűrűsödnek a sókamarak: uo. 229. térkép.

ban is magas népsűrűséggel rendelkezett, hiszen a gyéren lakott alföldi részek és a Bükk hegység ellenére a megye viszonylag magas népességű volt. Abaújban a centrummentes csereháti dombvidék kivételével viszonylag egyenletesebben oszlott meg a központi helyek száma. Tornában a megye kis alapterülete miatt alig találunk központi helyet, itt ennek a szerepét a szomszéd megyék: Abaúj, Gömör és Szepes centrumai játszották.

Tanulságos képet nyújt a négy megye kilenc legjelentősebb városias településeinek környezete is. Ha köréjük 29 km-es köröket rajzolunk, ami – mint láttuk – a Buda–Székesfehérvár légvonal távolságnak a fele, nem találunk hasonló nagyságrendű települést Kassa, Eger, Gönc és Heves körül. Három egymáshoz közelebb fekszik: Szikszó, Miskolc és Sajószentpéter, ami nyilván nem véletlen. A Sajó-völgy és a Hernád alsó folyása mellett ez a három városias mezőváros együtt alkotott a sűrűn lakott területen jelentős központot. Hevesben Gyöngyös és Pásztó van közelebb egymáshoz 29 km-nél. Mindez arra utal, hogy a négy megye esetében a szőlőművelés volt elsődlegesen városfejlesztő erő – akár a Dunántúlon –, emellett még a bányászat, hiszen Jászó, Nagyida, Telkibánya és Rudabánya bányavárosok voltak.⁴⁰ Igaz, egyikük sem érte el a 15 centralitási pontot.

Össze kell még hasonlítani a vásártartást területünk és a Nyugat-Dunántúl között. 27 esetben ismerjük a hetipiacok napját az északkeleti területen. Az élén áll szerda és csütörtök 7–7 piaccal, ezt követi hétfő és kedd 4–4, péntek három, szombat és vasárnap egy-egy piaccal. Ez nagyjából megegyezik a dunántúlival, ott is a hét közepén tartottak legtöbbször hetivásárt, viszont ott több a szombati, de kevesebb a pénteki piac.⁴¹

Más a helyzet a sokadalmakkal. Az évi vásárok tartásának eloszlásánál a Nyugat-Dunántúlon bizonyos különbség van a keletibb (Somogy és Veszprém), illetve a délnyugati, vagy az északnyugati megyék közt,⁴² mégis kimutatható valami hasonlóság. (Itt jegyzem meg, hogy a változó ünnepeken tartott sokadalmak esetében a húsvétiakat áprilisra, a pünkösdiakat májusra tettem, a hozzájuk kapcsolódókat pedig ennek megfelelően korábbra, vagy későbbre.) E szerint a Nyugat-Dunántúl hét megyéjében május–júniusban tartották az évi vásárok 27,7%-át, szeptember–októberben 22,3%-át, míg december–januárban csupán 2,6%-át. Július–augusztus 14,5% volt. A területünkön is kiugrik május (16,1%), valamint szeptember és október (25,8%), viszont júniusban alig tartottak sokadalmat, ezzel szemben júliusban 12,9%-ot. A január–február itt is alacsony: 6,4% (IV. táblázat). Úgy látszik tehát, hogy az évi vásárok fő időnye a tavaszvég–nyárelő, illetve a kora őszi volt.

40 Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 87–93, 359. (Ida csak itt szerepel a bányavárosok közt.)

41 Hétfő: Ábrány, Mezőkövesd, Miskolc, Rudabánya. Kedd: Jászó, Sajószentpéter, Szendrő, Eger. Szerda: Gagy, Szina, Dédes, Miskolc, Fegyvernek, Gyöngyös, Kompolt. Csütörtök: Kassa, Szepsi, Edelény, Muhi, Hatvan, Heves, Pusztaszikszó. Pétek: Gönc, Eger, Visonta. Szombat: Diósgyőr. Vasárnap: Hejőkeresztúr. Nem ismerem Szikszó, Boldva, Szendrőlád, Apc, Detk, Hajóhalom, Pásztó, Vámosgyörk, Szögliget hetipiaci napját. A délnyugat-dunántúli helyzet: Kubinyi (a 10. j.-ben i. m.) 321.

42 Kubinyi (a 10. j.-ben i. m.) 321.; Kubinyi Csepreg (a 17. j.-ben i. m.) 137.

IV. táblázat: Sokadalomtartások ideje hónapok szerint

Hónap	Ny-Dunántúl két megyéje		Északkelet négy megyéje		Összesen	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Január	1	1,3	1	3,2	2	1,9
Február	7	9,2	1	3,2	8	7,5
Március	4	5,3	3	9,7	7	6,5
Április	7	9,2	1	3,2	8	7,5
Május	11	14,5	5	16,1	16	15,0
Június	10	13,2	1	3,2	11	10,3
Július	5	6,6	4	12,9	9	8,4
Augusztus	6	7,9	3	9,7	9	8,4
Szeptember	9	11,8	4	12,9	13	12,1
Október	8	10,5	4	12,9	12	11,2
November	7	9,2	3	9,7	10	9,3
December	1	1,3	1	3,2	2	1,9
Összesen	76	100,0	31	99,9	107	100,0

Arra adataink nem elégségesek, hogy az egyes központi helyeken tartott sokadalmak között kapcsolatot állapítsunk meg, noha ez logikus volna, és olykor fel is tételezhető.⁴³ Kapcsolat lehetett pl. a március 12-i sajjószentpéteri és a március 25-i egri,⁴⁴ az augusztus 8-i gönci és az augusztus 15-i kassai,⁴⁵ az október 18-án Muhiban, illetve Hatvanban, valamint az október 26-án Egerben, a november 1-jén Fegyverneken, a november 11-én Hevesben és a november 19-én Gyöngyösön tartott évi vásárok között.⁴⁶ Itt jegyzem meg, hogy a hetipiac és sokadalom adataink erősen hiányosak. Ha nem maradt fenn a kiváltságlevél, nincs forrás a vásárolók kirablására, nem történt három vásáros kikiáltás, nem tudjuk igazolni a vásártartást. Ezt jól mutatják a török defterek, amelyek nem egyszer egyetlen adataink egy hetipiacra, vagy évi vásárra, noha nem egy esetben a középkorban még oklevelesen adatolt vásár már nem fordul elő a defterben.

43 Fügedi (a 24. j.-ben i. m.) 248–249.

44 Sajószentpéter 1446-ban kapott sokadalomkiváltságot Szt. Gergely (március 12.) és Szt. Miklós napjára (dec. 6.). *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon, X. k. Pest 1853. 188–189.; Egerben három sokadalmat említ a Meder-féle Handel... Buch, Nürnberg 1562. LXVI.: Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), Szent Jakab (július 25.) és Simon és Júdás napja (október 28.). E forrás jelentőségére: *Kubinyi*, Miskolc (a 17. j.-ben i. m.) 429–430.; Az egri püspökségi számadásokban ezenkívül előfordul még a Kapunálló Szent János-napi (május 6.) is. *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Eger, 1992. 261, 314, 334.; Megjegyzem, hogy a sokadalmak több napig tartottak, az ünnep előtt kezdődtek, és utána végződtek. A március 25-i vásárra: uo. 67, 185–186, 252, 258, 259, 311, 314, 333.; A július 25-re: uo. 259, 264, 324, de ezt kell értenünk a július 26-i, Anna-napi adat alatt is, uo. 108.; Az október 28-i helyett hazai forrásaink a két nappal előtti Szt. Demeter napjáról nevezik a vásárt (október 26.), uo. 274. Több egri vásáradatot nem idézek.

45 Gönc négy országos vására: *Tóth Péter*: A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Miskolc, 1990, 102., 147. sz.: Pál fordulója (január 25.), Laetare vasárnap (Húsvét előtti harmadik vasárnap), Szent Boldogasszony (július 2.), Szt. Lőrinc (augusztus 10.) – Kassa: Szentháromság vasárnap, Kassa v.Lt.Arch. secretum E. Nundinae Nr. 4., Szentkereszt feltalálása (május 3.) és Nagyboldogasszony (augusztus 15.) Uo. E. Nundinae Nr. 6.

46 Muhi: sokadalmak Pünkösdkor és Szt. Lukács napján (október 18.) *Bessenyei József*: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században – források –, Miskolc, 1997. 208.; Hatvan: Szt. Lukács-nap, *E. Kovács* i. m. (I. 44. j.) 199.; Eger: ld. fenn, 44. j.; Fegyverneki sokadalmak: Virágvasárnap és Áldozocsütörtök (Dl. 24721.), illetve Mindszent (november 1.) Dl. 10585.; Hevesi évi vásár: Szt. Márton (november 11.) *E. Kovács* (a 44. j.-ben i. m.) 28, 31, 33.; Gyöngyösi sokadalmak: *Dezséri Bachó László*: Gyöngyös története 1526-ig. Gyöngyös, 1942. 123.; Szt. Orbán (május 25.), Szt. Bertalan (augusztus 24.), Szt. Erzsébet (november 19.).

A forráshiány miatt vitatott pl. a miskolci sokadalmak léte is.⁴⁷ Végül biztos, hogy én magam sem ismerek minden vásáradatot.

Talán ennek a hibának a következménye, de lehet, hogy a jelenségnek mélyebb oka van, a központi és vásártartó helyek egymáshoz viszonyított arányában a Nyugat-Dunántúl és az északkeleti négy megye közti eltérés (V. táblázat). Említettük, hogy a központi helyek közé azokat a településeket vettük csak fel, amelyeket vagy legalább egyszer oppidumnak neveztek, vagy pedig ahol hetipiacot, illetve sokadalmat tartottak, azaz vásártartó helyek voltak. Arról is volt szó, hogy Lengyelországban viszonylag nagy számú olyan oppidum volt, amelyek nem tartottak vásárokat. Ilyen módon megállapítható a hazai nem vásártartó oppidumok aránya, ha a központi helyek között megkülönböztetjük a vásártartókat.

V. táblázat: A központi és a vásártartó (sokadalom- és hetipactartó) helyek egymáshoz viszonyított aránya a Nyugat-Dunántúlon és az északkeleti négy megyében

a) Nyugat-Dunántúl

Megye	Központi hely	Vásártartó hely	Ez utóbbi %-a	Sokadalmas	Piac-hely
Győr	7	5	71,4	3	4
Moson	9	7	77,8	5	4
Somogy	36	34	94,4	13	26
Sopron	19	15	78,9	8	13
Vas	31	23	74,2	12	21
Veszprém	20	16	80,0	6	16
Zala	55	39	70,9	13	35
Összesen	177	139	78,5	60	119

b) Északkeleti négy megye

Abaúj	16	7	43,8	4	7
Borsod	19	15	78,9	6	13
Heves	26	16	61,5	11	13
Torna	2	1	50,0	–	1
Összesen	63	39	61,9	21	34
Együtt a két terület	240	178	74,2	81	153

A Nyugat-Dunántúl hét megyéjében nagyjából egységes képet látunk. Leszámítva a legnagyobb lélekszámú Somogyot, ahol a központi helyek 94,4%-ában tartottak vásárokat, a vásártartó helyek aránya 70,9–80% közt ingadozik. Ezzel szemben az északkeleti négy megyében egyedül Borsod esik ebbe a kategóriába, ahol a központi helyek 78,9%-ában tartottak hetipiacokat, vagy sokadalmat (egyébként pontosan ez volt az

47 Vö. Tóth Péter: Miskolc mezővárossá válása. In: Miskolc története I. k. (I. 17. j.) 341.; *Kubinyi Miskolc* (I. uo.) 423–424. Bár ott óvatosabban fogalmaztam, most a centralitási pontoknál mégis figyelembe vettem a miskolci sokadalmat. Itt sorolom fel – jelzetet most nem adva – időrendben a régió sokadalmait. (Néhány forrásadatát a 44–46. j.-ben megadtam.) Január 25: Gönc. Farsang: Apc. Laetare vasárnap: Gönc. Március 12: Sajószentpéter. Március 25: Eger. Virágvasárnap: Fegyvernek. Pünkösöd: Muhi. Áldozócsütörtök: Fegyvernek. Május 3: Kassa. Május 6: Eger. Május 25: Gyöngyös. Szentháromság vasárnap: Kassa. Július 2: Gönc és Sajókaza. Július 20: Szikszó. Július 25: Eger. Augusztus 8: Gönc. Augusztus 15: Kassa. Augusztus 24: Gyöngyös. Szeptember 1: Kistálya. Szeptember 8: Szikszó és Montaj. Szeptember 21: Ábrány. Október 4: Sajókaza. Október 18: Muhi és Hatvan. Október 26: Eger. November 1: Fegyvernek, November 11: Heves. November 19: Gyöngyös. December 6: Sajószentpéter. Nem ismerem Jászó, Maklár, Miskolc, Mezőtárkány, Pásztó és Vámosgyörk éves vásárainak időpontjait.

arány Sopron megyében is), viszont Abaújban csak 43,8%-ban. Míg a nyugati hét megyében a központi helyek 78,5%-a (majdnem a borsodi arány!) vásártartó, addig az északkeleti négy megyében csupán 61,9%. Természetesen ez lehet a forrásadottság, vagy e sorok írójának a hibája is, az azonban nagyon valószínűtlen, hogy a rosszabb forrásadottságú Somogy megyében 36 központi hely közül 34-ben igazolható a heti, vagy országos vásár, Abaújban pedig, amely nem volt török kézen, jobban fennmaradtak oklevelei, 16 központi helyből csak 7-re igazolható a vásártartás. Ilyen nagy eltérés objektív, vagy szubjektív hibák (forrásadottság, az én figyelmetlenségem) alapján nem lehetséges.

Kísérletképpen egybevettem készülő munkám alapján három kelet-dunántúli megyével is. A Somoggal szomszédos, hozzá hasonlóan igen népes Tolna megyében 39 központi helyre maradt adat, közülük 24-ben, azaz 61,5%-ban tudom igazolni a vásártartást. Érdekes, hogy ez pontosan megfelel a Heves megyei aránynak. A Győrrel szomszédos Komárom megyében 11 központi hely közül 7, azaz 63,6% a vásártartó (Győrben 71,4%). A kérdést tovább bonyolítja, hogy Komárom keleti szomszédja, Esztergom megye 9 központi hellyel rendelkezett, ahol hétben, azaz 77,8%-ban mutatható ki hetipiac, vagy sokadalom, ez az arány pedig a nyugat-magyarországinak felel meg.

Bár meggyőződésem, hogy fognak még előkerülni újabb vásártartó helyek, amelyek módosítani fogják a fenti számokat, az azonban teljesen valószínűtlen, hogy az egyes megyék közti arányok jelentősen módosulnának. Az mindenesetre tény, hogy voltak olyan megyék, ahol az átlagosnál több olyan, mezővárosnak nevezett település állt, ahol nem tartottak vásárt. (A vásártartás különben nem volt a városok szükséges velejárója sem: pl. léteztek külföldön valódi városok, ahol semmiféle vásárt nem tartottak.⁴⁸) A nem vásártartó mezővárosok viszonylag nagy száma Abaújban esetleg Kassa nagy hatásával is magyarázható lenne, ellene szól viszont, hogy Sopron megyében, ahol a megyei névadó település Kassával egyenrangú tárnoki város, más az arány. Az viszont feltűnő, hogy Borsod a nyugat-dunántúli átlagnak felel meg. Ezzel kapcsolatban utalnék a tanulmány korábbi részében bemutatott III. táblázatra, ahol a 6 központi hely pontos és nála magasabb pontszámú centrumokra eső megyei népesség, illetve terület arányát mutattam be. Borsod ott az átlagnak felelt meg. Igaz, a többi megye esetében nem tudok összefüggést kimutatni. Így egyelőre ez is olyan kérdés, amire ma még nem tudok választ adni.

Még egy kérdés. 1971-ben az egyetemre járók száma alapján kíséreltem meg az egész ország területére a települések között hierarchikus térbeli rendet összeállítani. Ez az új rendszerem alapján a tíz kritérium közül csak az egyik, mégsem érdektelen egybevetése a mostani, nagyobb összehasonlító arányra támaszkodó összeállítással.⁴⁹ Korábbi tanulmányomban csak a 8 hallgatónál többet adó településeket állítottam össze. Négy megyénkből – a legmagasabb számtól haladva lefelé – a következő központi helyek for-

48 Vásártartással nem rendelkező német városokat sorol fel: *Carl Haase: Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen*. In: *Die Stadt des Mittelalters*, I. k. hsgg. v. *Carl Haase*, Darmstadt 1969. 63. 9. j.

49 *Kubinyi* 1971. (mint 15. j.) 58–78.; Itt jegyzem meg, hogy *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció*. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez (Humanizmus és reformáció 23.), Bp. 1995. 24–26. azt vizsgálta, hogy egyházi személyek, korai reformátorok honnan származtak, hiszen ebből is kimutatható egy bizonyos település-hierarchia. Régióinkból hét helységet sorol fel, ezek a legtöbb onnan származóktól kezdve a következők: Szikszó, Gönc, Abaújszántó, Eger, Kassa, Miskolc, Nagytálya. Ez azt jelenti, hogy fenti kategorizálásunk alapján hat elsőrendű és másodrendű város és jelentős, város jellegű mezőváros közül – Gyöngyös kivételével – a többi öt, az 5. részleges város jellegű mezővárosból egy (Abaújszántó), valamint egy, központi helyként elő nem forduló falu, Nagytálya található meg Szakálynál. Az, hogy a hat legjelentősebb központ közül öt szerepel, kölcsönösen igazolja a két, egymástól különböző megközelítési rendszer felhasználhatóságát.

dulnak elő. Kassa (117), Gyöngyös (19), Szikszó és Miskolc (15–15), Gönc és Eger (14–14), azaz Kassa az I., a többi öt az V. hierarchikus szint városaihoz tartozott.⁵⁰ Ez pontosan azokat a településeket jelenti, amelyeket az új pontszámú rendszerben az első csoportba soroltam, azaz 21-nél magasabb centralitási pontszámot kaptak, így legalább a kisebb városokhoz és jelentős, város jellegű mezővárosokhoz sorolhatjuk. Ezek hiánytalanul, ha nem is azonos sorrendben, előfordulnak az egyetemre járók között. A következő, VI. hierarchikus szinthez azonban nemcsak a 8-nál több hallgatót küldő települések tartoznak. Az alacsonyabbakat is figyelembe véve: 6 hallgatót küldött Jászó,⁵¹ (Mező)Keresztes,⁵² Pásztó.⁵³ Ötöt (Abaúj)Szántó,⁵⁴ Szina,⁵⁵ Rudabánya,⁵⁶ (Gyöngyös)Pata.⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy a három közepes, város jellegű mezőváros (16–20 pont) közül Pásztó idetartozik, a másik kettő közül Sajószentpéter valószínűleg csak azért maradt ki, mert a sok Szentpéter helynév közül nehéz biztosan kiválasztani Sajószentpétert,⁵⁸ így csak Heves maradna ki. A – Jászberény kivételével – 11 részleges város jelleggel rendelkező mezőváros közül kettő, Jászó és Szántó tartozik ide (18,2%), míg a 6–10 pontos 32 átlagos mezőváros közül négy, Szina, Keresztes, Rudabánya és Pata, azaz 12,5% adott egyetemre járókat.

Ez azt is jelenti, hogy területünk négy bányavárosa közül a fele, Jászó és Rudabánya idetartozik, úgyhogy lehet, hogy ezek, valamint pl. Szina, a valóságban esetleg magasabb kategóriának felelnek meg, mint ahogy azt a pontszámok alapján tartathatnánk. Az viszont ezek után teljesen biztosnak látszik, hogy a nagyobb számban hallgatókat küldő települések nemcsak a központi helyeknek, hanem a városhálózatnak is részének tekinthetők. Ugyanezt látjuk a Nyugat-Dunántúlon. A hat 21 pontnál többet kapó település valamennyijéből jártak egyetemre, a 12 16–20 pontosak közül pedig 8-ból biztosan, (Somló)Vásárhely és (Győr)Szentmárton pedig a számos Vásárhely és Szentmárton miatt valószínűleg szintén idetartozik. Eszerint a 18, legalább 16 pontot kapott helység közül 14-ből biztosan, de esetleg 16-ból (azaz 77,8 vagy 88,9%) mentek egyetemre. Az arány pontosan azonos az északkeleti régió hasonló centrális helyeivel.

Tanulmányunkban összehasonlítottam az ország két régiójának, város- és központi hely fejlődését. Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy ezzel nem oldottam meg a középkor végi magyar városfejlődés problémáit, sőt, újabb, egyelőre még feleletre váró kérdéseket is feltettem. Sok minden még magyarázatra vár, egyrészt az egyes megyék egymástól eltérő fejlődése, ami ugyanazon a régióon belül is szembeötlő, másrészt az,

⁵⁰ Kubinyi 1971. (a 15. j.-ben i. m.) 74–76. Mivel itt a helységeket 8, onnan származó egyetemi hallgatóval bezárólag adtam meg, az ennél kevesebbek adatait a következő jegyzetekben közlöm.

⁵¹ Album studiosorum universitatis Cracoviensis I–II. k. Cracoviae 1887–1892, I. k. 141, 204, 275, II. k. 33, 70, 79.

⁵² Uo. I. k. 126, 164, 259. ; Die Matrikel der Universität Wien, I–III. k. Graz–Köln 1954–1959. I. k. 251., II. k. 276. Természetesen kérdéses, hogy a Bécsben beiratkozó keresztesiek a borsodi Mezőkeresztesről jöttek-e.

⁵³ Uo. II. k. 95.; Album (mint fenn, 51. j.) I. k. 174, 194, 238, II. k. 71–73.

⁵⁴ Uo. I. k. 141, 178, 240, II. k. 56, 119. A bécsi egyetemre iratkozó szántóiakat nem vettem figyelembe, de a krakkóiak közül sem biztos, hogy mind abaújszántói volt.

⁵⁵ Uo. I. k. 154, 184 („Senno”), 242, 253.

⁵⁶ Uo. I. k. 234, 293, II. k. 126. Sem itt, sem másutt nem vettem figyelembe az 1440 előtt, és az 1514 után beiratkozottakat, ugyanis a 15. j.-ben id. munkámban is csak ezen a körön belül idéztem a hallgatók adatait.

⁵⁷ Album (mint fenn, 51. j.) I. k. 110, 243, II. k. 72.; Die Matrikel (mint fenn, 52. j.) II. k. 103, 394. E két utóbbi esetben felmerül a kérdés, hogy nem a Somogy megyei Patáról van-e szó.

⁵⁸ Tóth Péternek (I. 18. j.) valószínűleg igaza van, amikor Szentpétert figyelembe vette (i. m. 117.), ebben az esetben a jelentősebb települések közül csak Heves hiányozna. A szövegben említettek miatt azonban ezt mégsem mertem.

hogy mennyire mutatható ki a központi helyek között valamiféle településhálózati rendszer. Itt a jelek szerint az általam korábban vizsgálnál jobban kell a természetföldrajzi adottságokra ügyelni.

Az azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a városhálózat, nem pedig csak a központi hely hálózat részének tekinthetők az általam jelentős, város jellegű mezővárosoknak nevezettek, sőt valószínűleg a közepes, város jellegű mezővárosok is. Ez utóbbiak esetében azonban további kutatásokra van szükség.

FÜGGELÉK

A négy megye központi helyeinek jegyzéke

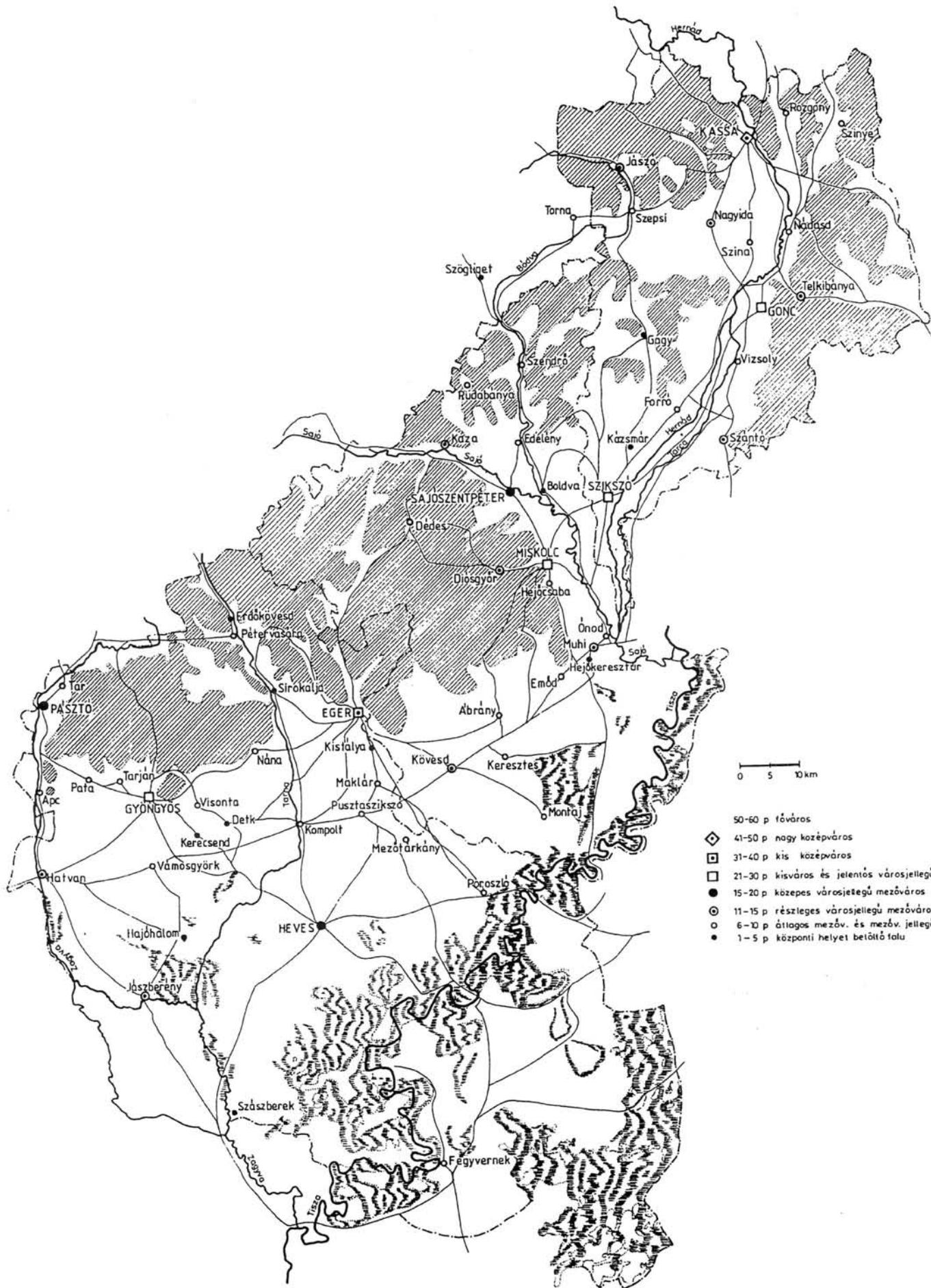
Ez a jegyzék tájékozódásra szolgál, és mintául a Délnyugat-Dunántúl és az Északnyugat-Dunántúl megyéiről készült hasonló – összeállításaimat veszem. *Kubinyi András*, *Mezővárosok egy város-mentes tájon*. A középkori Délnyugat-Magyarország, In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 328–330. – *Uő.* Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában, In: Tanulmányok Csepreg történetéből, szerk.: *Dénes József*, Csepreg 1996. 142–144.

Tehát megadom megyék szerint betűrendben a település nevét, utána a centralitási pontszámát, utalok a jogi helyzetre az alábbi módon: c.l.r. = libera regia, szabad királyi város, c.e. = civitas episcopalis, püspöki város, opp.I.= többször említik oppidumnak, opp.II. = csak 1490 után nevezik annak, opp.III.= egyszer fordul elő így. A falvakra külön nem utalok. Ez után a vásártartás kerül sorra. A sokadalmat o.v. (országos vásár), a hetipiacot h.p.-vel jelzem.

Nem térek ki a centralitási pontok részletezésére. Az adatok több mint fele kikezeshető *Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I. k. Bp. 1890. 50–86 (Heves), 161–194 (Borsod), 195–234 (Abaúj), 235–244 (Torna) megyékénél. A monostorok és kolostorok összeállításánál *Romhányi Beatrix*, *Monasteriologia Hungarica* című kandidátusi értekezését vettem alapul. (Köszönöm tanítványomnak, Romhányi Beatrix kandidátusnak, hogy kéziratát használhattam.) Az úthálózat a térkép alapján, amelyet Györffy György történelmi földrajza térképmellékletei felhasználásával terveztem, rekonstruálható. Valamennyi felhasznált adat jelzeteinek közlése önálló kötetet igényelne, valószínűleg a központi helyekről készülő könyvem függeléke ezeket is közölni fogja.

Abaúj megye

1. <i>Forró</i>	9. p. (opp. I.)
2. <i>Gagy</i>	5. p. (h. p.)
3. <i>Gönc</i>	21. p. (opp. I., o. v., h. p.)
4. <i>Jászó</i>	13. p. (opp. I., o. v., h. p.)
5. <i>Kassa</i>	43. p. (c. l. r., o. v., h. p.)
6. <i>Kázmárk</i>	3. p. (opp. III.)
7. <i>Nádasd</i>	7. p. (opp. III.)
8. <i>Nagy-Ida</i>	12. p. (opp. I.)
9. <i>Rozgony</i>	8. pl. (opp. II.)
10. <i>(Abaúj-)Szántó</i>	12. p. (opp. I.)

0 5 10 km

- 50-60 p főváros
- ◊ 41-50 p nagy közp. város
- ◻ 31-40 p kis közp. város
- ◻ 21-30 p kisváros és jelentős városjellegű mezőv.
- 15-20 p közepes városjellegű mezőváros
- ⊙ 11-15 p részleges városjellegű mezőváros
- 6-10 p átlagos mezőv. és mezőv. jellegű falu
- 1-5 p központi helyet betöltő falu

11. Szepsi	9. p. (opp. I., h. p.)
12. Szikszó	21. p. (opp. I., o. v., h. p.)
13. Szina	10. p. (opp. I., h. p.)
14. Szinye	8. p. (opp. I.)
15. Telkibánya	11. p. (opp. I.)
16. Vizsoly	6. p. (opp. I.)

Borsod megye

1. Ábrány	8. p. (o. v., h. p.)
2. Boldva	4. p. (opp. I., h. p.)
3. Dédes	8. p. (opp. III., h. p.)
4. Diósgyőr	11. p. (opp. I., h. p.)
5. Edelény	7. p. (opp. III., h. p.)
6. Emőd	9. p. (opp. III.)
7. Hejőcsaba	7. p. (opp. III.)
8. Kaza	13. p. (opp. I., o. v.)
9. Keresztes	8. p. (opp. I.)
10. (Hejő-)Keresztúr	5. p. (h. p.)
11. (Szendő-)Lád	3. p. (h. p.)
12. Mezőkövesd	12. p. (opp. I., h. p.)
13. Miskolc	22. p. (opp. I., o. v., h. p.)
14. Montaj	6. p. (o. v.)
15. Műhi	15. p. (opp. I., o. v., h. p.)
16. Ónod	9. p. (opp. III.)
17. Rudabánya	7. p. (opp. I., h. p.)
18. Sajószentpéter	19. p. (opp. I., o. v., h. p.)
19. Szendrő	8. p. (h. p.)

Heves megye

1. Apc	8. p. (o. v., h. p.)
2. Detk	6. p. (h. p.)
3. Eger	33. p. (c. e., o. v., h. p.)
4. Fegyvernek	11. p. (opp. II., o. v., h. p.)
5. Gyöngyös	24. p. (opp. I., o. v., h. p.)
6. Hajóhalom	3. p. (h. p.)
7. Hatvan	15. p. (opp. I., o. v., h. p.)
8. Heves	16. p. (opp. I., o. v., h. p.)
9. Karácsond	5. p. (opp. II.)
10. Kompolt	7. p. (h. p.)
11. (Erdő-)Kövesd	3. p. (opp. III.)
12. Maklár	7. p. (o. v.)
13. Mezőtárkány	8. p. (o. v.)
14. Nána	9. p. (opp. II.)
15. Pásztó	17. p. (opp. I., o. v., h. p.)
16. Pata	9. p. (opp. I.)
17. Pétervására	9. p. (opp. I.)
18. Poroszló	11. p. (opp. I.)
19. Sirokalja	6. p. (opp. III.)
20. Szászberék	3. p. (opp. III.)
21. (Pusztá-)Szikszó	7. p. (h. p.)
22. (Kis-)Tálya	5. p. (o. v.)
23. Tar	6. p. (opp. III.)
24. Tarján	7. p. (opp. I.)
25. Vámosgyörk	7. p. (o. v., h. p.)
26. Visonta	6. p. (opp. III., h. p.)

Torna megye

1. Szögliget	3 p. (h. p.)
2. Torna	9. p. (opp. I.)

Jászság

1. Berény	11. p. (opp. II.)

ZENTRALORTE IN DEN KOMITATEN ABAÚJ, BORSOD, HEVES UND TORNA AM ENDE DES MITTELALTERS

Die spätmittelalterlichen Quellen erwähnen in Ungarn zwei Typen von städtischen Siedlungen: *civitates* und *oppida*, bzw. in den deutschen Urkunden Städte und Märkte. Ungarisch wurden diese *város* und *mezőváros* genannt. *Mezőváros* bedeutet eine nicht ummauerte Stadt. Das bedeutet, dass man in Ungarn auch die *oppida* (Märkte) Stadt gehalten hat. Es ist war, dass die Einwohner dieser Siedlungen, aber auch die der ummauerten, grundherrlichen Städte, wie z.B. die der bischöflichen Residenzstädte rechtlich als Leibeigene galten, wie die der Dörfer. Eine Richtung der ungarischen Geschichtsschreibung betrachtete darum nur die ungefähr 30 königlichen Städte als wirkliche Städte.

Da es im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn mehr als 500 grundherrliche Städte und „*oppida*“ gab, ist es fraglich, ob man alle zu den Städten rechnen darf. Gewiss waren sie in gewisser Hinsicht Zentralorte, wirtschaftliche Mittelpunkte einer Region. Dörfer könnten aber auch Zentralorte sein. Solche Siedlungen, wo man Wochen-, und sogar Jahrmärkte abhielt besaßen auch eine Zentralität, auch wenn sie über keine solcher Autonomie verfügten, wie die Städte und die „*oppida*“.

Der Verfasser dieser Studie erarbeitete ein Zentralitätskriteriumbündel, damit man die städtischen und die dörflichen Zentralorte von einander unterscheiden kann. In früheren Studien behandelte er sieben westungarischen Komitate, diese Studie beschäftigt sich mit vier nordostungarischen Komitaten. In dieser Region gab es eine freie königliche Stadt (Kaschau), eine bischöfliche Residenzstadt (Eger), 43 „*oppida*“ und 19 Dörfer, wo man Märkte abgehalten hat.

Die Verteilung nach dem Kriteriumbündel zeigt eine erstklassige, eine zweitklassige Stadt, vier Kleinstädte mit wichtiger städtischen Funktion, 3 Kleinstädte mit mittelmässiger städtischen Funktion, 12 „*oppida*“, die teilweise städtische Funktion ausübten, 32 durchschnittliche „*oppida*“, bzw. Markt-ähnliche Dörfer, 11 Dörfer, die eine Zentralität haben. Von den „*oppida*“ müssen wir also sieben zu den Städten rechnen. Zusammen mit Kaschau und Eger gehörten also 14,1% der Zentralorte zu den Städten. (Im Westungarn war ihr Anteil 10,1%).

András Kubinyi